

Dr Krzysztof Wąż

Instytut Pedagogiki

Wydział Pedagogiki, Psychologii i Socjologii

Uniwersytet Zielonogórski

AUTOREFERAT

1. Imię i nazwisko: Krzysztof Wąż

2. Posiadane dyplomy, stopnie naukowe – z podaniem nazwy, miejsca i roku ich uzyskania oraz tytułu rozprawy doktorskiej.

- Magister pedagogiki, absolwent Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Zielonej Górze, kierunek pedagogika, specjalność pedagogika szkolna, dyplom z wyróżnieniem (1978)

- Stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki nadany decyzją Rada Wydziału Nauk Pedagogicznych i Społecznych Uniwersytetu Zielonogórskiego z 26 czerwca 2007 roku, dysertacja „Nastolatki wobec prokreacji i rodzicielstwa w badaniach eksperymentalnych” oceniona jako wyróżniająca, promotor: prof. dr hab. Zbigniew Izdebski, recenzenci: prof. dr hab. Andrzej Jaczewski, prof. dr hab. Alicja Kargulowa

3. Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych/artystycznych.

- 1978 – 1987 Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Zielonej Górze, asystent;
- 1987 – 1990 I Liceum Ogólnokształcące w Zielonej Górze, nauczyciel, nauczyciel-metodyk, wizytator-metodyk ds. wychowania w zespole wizytatorów-metodyków problemowych Kuratorium Oświaty i Wychowania w Zielonej Górze;
- 1990 - 2004 Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze, dyrektor, konsultant;
- 1993 – 2003 V Liceum Ogólnokształcące przy ODN w Zielonej Górze, dyrektor;
- 2004 - 2008 Poradnia Młodzieżowa Uniwersytetu Zielonogórskiego, starszy specjalista;
- od 2008 Uniwersytet Zielonogórski, Katedra Seksuologii, Poradnictwa i Resocjalizacji, obecnie Zakład Resocjalizacji; adiunkt; od 1.12.2017 wicedyrektor Instytutu Pedagogiki.

4. Wskazanie osiągnięcia* wynikającego z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. 2016 r. poz. 882 ze zm. w Dz. U. z 2016 r. poz. 1311.):

a) tytuł osiągnięcia naukowego

Socjalizacyjne i edukacyjne konteksty aktywności seksualnej młodzieży

b) (autor/autorzy, tytuł/tytuły publikacji, rok wydania, nazwa wydawnictwa, recenzenci wydawniczy)

Na osiągnięcie naukowe *Socjalizacyjne i edukacyjne konteksty aktywności seksualnej młodzieży* składa się cykl dwunastu tematycznie powiązanych publikacji, w tym:

- 2 monografie naukowe:

[1.] Zbigniew Izdebski, Tomasz Niemiec, Krzysztof Wąż (2011), *(Zbyt) młodzi rodzice*, Wydaw. TRIO, Warszawa, rec. wyd. Andrzej Jaczewski, Kazimierz Pospiszyl

Mój wkład w powstanie tej pracy polegał na opracowaniu koncepcji publikacji, analizie danych jakościowych badań wykorzystanych w książce, przygotowaniu tekstu wskazanych w książce rozdziałów oraz redakcji książki. Mój udział procentowy szacuję na 45%.

[2.] Mariola Bieńko, Zbigniew Izdebski, Krzysztof Wąż (2016), *Edukacja seksualna w polskiej szkole. Perspektywa uczniów i dyrektorów*, Difin, Warszawa, rec. wyd. Beata Łaciak

Mój wkład w powstanie tej pracy polegał na opracowaniu koncepcji i założeń badawczych, przeprowadzeniu jednego z trzech segmentów badań, opracowaniu wyników badań jakościowych na podstawie przeprowadzonych wywiadów, przygotowaniu tekstu manuskryptu. Mój udział procentowy szacuję na 35%.

- 4 rozdziały w monografiach:

[3.] Krzysztof Wąż (2010), *Wybrane tendencje w przemianach obyczajowości seksualnej młodzieży*, w: *Przestrzeń edukacyjna - dylematy, doświadczenia i oczekiwania społeczne*, red. M. Kowalski, A. Pawlak, A. Famuła-Jurczak, Impuls, Kraków, 213-223

[4.] Krzysztof Wąż (2017), *Socjalizacja dziewcząt i chłopców do ról rodzicielskich w sytuacji nieplanowanej prokreacji*, w: *Kobiety i mężczyźni. Różnice, podobieństwa*, red. A. Łukasik, K. Węgrzyn-Białogłowicz, A. Englert-Bator, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, 227-237

[5.] Krzysztof Wąż (2019), *Cechy obyczajowości seksualnej osiemnastolatków*, w: *Obyczajowość seksualna Polaków. Perspektywa interdyscyplinarna*, red. K. Wąż, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków

[6.] Krzysztof Wąż (2019), *Rola nauczyciela wychowania fizycznego i trenera we wspomaganiu rozwoju psychoseksualnego młodzieży. Kontekst obyczajowy*, w: *Obyczajowość seksualna Polaków. Perspektywa interdyscyplinarna*, red. K. Wąż, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków

- 6 artykułów w czasopismach punktowanych:

[7.] Krzysztof Wąż (2010), *Rodzice w roli współrealizatorów szkolnego programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa*, Kwartalnik Pedagogiczny, nr 2, 233-255

[8.] Zbigniew Izdebski, Krzysztof Wąż (2011), *Edukacja seksualna. Potrzeba, oczekiwania społeczne, realizacja*, Edukacja: studia, badania, innowacje, nr 1, 47-60

Mój wkład w powstanie tej pracy polegał na opracowaniu koncepcji artykułu, przeprowadzeniu analizy literatury przedmiotu i dostępnych wyników badań, przygotowaniu tekstu manuskryptu. Mój udział procentowy szacuję na 40%.

[9.] Krzysztof Wąż (2014), *Ewaluacja programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa*, Rocznik Lubuski, T. 40, cz.1/, *Uwarunkowania rozwoju zachowań ryzykownych*, red. M. Farnicka, Z. Izdebski i K. Wąż, 193 - 209

[10.] Krzysztof Wąż (2017), *Spór o edukację seksualną w Polsce. Hipokryzja dorosłych. Zagubienie młodzieży*, Societas Communitas, 1 (23), 37-58

[11.] Krzysztof Wąż (2018), *Wybrane składowe obyczajowości seksualnej młodzieży. Poznawanie partnera*, Rocznik Lubuski, 44, cz. 1, 305-323

[12.] Maria Łukaszek, Krzysztof Wąż (2019), *Teachers' expectations regarding the family, the school, the Church and the mass media vis-à-vis the prevention of teen motherhood*, Health Problems of Civilization, 13(1), 67-75, <https://doi.org/10.5114/hpc.2018.80598>

Mój wkład w powstanie tej pracy polegał na analizie literatury, opracowaniu metodologii oraz interpretacji wyników badań, przygotowaniu tekstu manuskryptu. Mój udział procentowy szacuję na 40%.

c) omówienie celu naukowego ww. prac i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania

Wprowadzenie

Mój dorobek naukowy lokuje się w trzech subdyscyplinach pedagogiki, to jest: pedagogice seksualnej, pedagogice rodziny oraz pedagogice zdrowia i odnosi się głównie do młodzieży jako adresata oddziaływań pedagogicznych. Badania i publikacje, których jestem autorem są poświęcone takim zagadnieniom, jak: edukacja seksualna w szkole, skuteczność programów profilaktycznych dotyczących seksualności młodzieży, socjalizacja i obyczajowość seksualna, aktywność seksualna młodzieży, prokreacja i rodzicielstwo, zjawisko rodzicielstwa nastolatków, zdrowie seksualne i reprodukcyjne młodzieży, zachowania ryzykowne i rówieśnicza przemoc seksualna.

Dla mnie, jako pedagoga, szczególnie ważne są diagnozy dotyczące socjalizacji seksualnej oraz możliwości wsparcia nastolatków w przezwyciężaniu problemów i trudności związanych z dojrzewaniem psychoseksualnym i seksualnością, to jest działania podejmowane w ramach edukacji seksualnej, profilaktyki dotyczącej ryzykownych zachowań seksualnych, a zwłaszcza efektywność tych oddziaływań. Chodzi przy tym o zjawiska i procesy usytuowane w czasie i przestrzeni, zachodzące w określonym kontekście kulturowym, o próbę odpowiedzi na pytanie „Jak jest tu i teraz w Polsce?” (Palka, 2016).

Przesłanki, które sprawiły, że zająłem się tą tematyką oraz wpłynęły na specyfikę moich badań i analiz są wielorakie. Najważniejsze z nich dotyczą inspiracji teoretycznych, sposobu ujmowania seksualności, która jest swoistym fenomenem w biologiczno-społecznej konstrukcji człowieka. Z jednej strony, jej fundamentem, czynnikiem, który energetyzuje, skłania człowieka do podejmowania aktywności seksualnej, jest popęd seksualny (libido), a więc jedna z najbardziej pierwotnych dyspozycji, z drugiej zaś popęd ten jest „osadzony” w bardzo silnym „kagańcu” kulturowym, na który składa się zestaw norm i wzorów postępowania a także sankcji za brak ich respektowania. „Seksualność stanowi kluczowy aspekt istnienia człowieka w trakcie jego życia i dotyczy płci, tożsamości i ról płciowych, orientacji seksualnej, erotyzmu, przyjemności, intymności oraz prokreacji. Seksualność jest odczuwana i wyrażana w myślach, fantazjach, pragnieniach, wierzeniach, postawach, wartościach, zachowaniach, praktykach, rolach i związkach. Podczas gdy seksualność może obejmować wszystkie te aspekty, nie wszystkie one są doświadczane bądź wyrażane. Na seksualność wpływają interakcje pomiędzy czynnikami biologicznymi, psychologicznymi, społecznymi, ekonomicznymi, politycznymi, etycznymi, prawnymi, historycznymi religijnymi i duchowymi” (WHO, 2002, s.10).

„Unaukowienie” seksu następowało od XIX wieku, kiedy stał się on obiektem zainteresowania m.in. medycyny, prawa, psychologii, a w końcu także seksuologii i przedmiotem wciąż mnożących się dyskursów poszukujących prawdy: wyznań o charakterze moralnym i metod naukowych o charakterze racjonalnym (Foucault, 2010: 51). Szczególne miejsce mają tu badania Zygmunta Freuda, Alfreda Charlesa Kinseya oraz Williama Mastersa i Virginii Johnson, a więc projekty zrealizowane przez lekarzy. Dopiero od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku problematyka seksualności człowieka, relacji intymnych, obyczajowości seksualnej jest coraz częściej podejmowana

przez przedstawicieli nauk społecznych i staje się znaczącym obszarem ich dociekań naukowych. Dla mnie, w kontekście podejmowania badań pedagogicznych, szczególnie ważne było pojawienie się nośnych teorii, które – w opozycji do esencjalizmu – były budowane w oparciu o paradygmat konstrukcjonistyczny. Przyjęcie tezy o społecznym tworzeniu seksualności, o jej kreowaniu przez kulturę, czynniki ekonomiczne, religijne, oraz polityczne (Seidman, 2012), było konsekwencją tezy podstawowej o społecznym konstruowaniu rzeczywistości (Berger, Luckmann, 2010). Prace takich autorów, jak Anthony Giddens (2007), Niklas Luhmann (2003) czy Jean-Claude Kaufmann (2012) pozwoliły na ukazanie seksualności człowieka, erotyzmu i miłości w historyczno-kulturowej perspektywie i odkrycie ich powiązania z warunkami społecznymi.

Chociaż w Polsce naukowa refleksja i badania nad seksualnością dzieci i młodzieży oraz próby wdrożenia do praktyki szkolnej edukacji w tym obszarze mają ponad stuletnie tradycje (Babik, 2010; Wejbert-Wąsiewicz, Stanisław 2009), to nadal możemy mówić zarówno o skromnym dorobku teoretycznym w tym zakresie, jak i niedostatku badań empirycznych. W sposób oczywisty motywuje to do podejmowania tej problematyki.

Badając oddziaływania na młodzież związane z rozwojem psychoseksualnym i seksualnością musiałem uwzględnić, że mamy tu do czynienia z wpływami, które nie do końca można wyizolować. Trudno więc mówić o efektywności jakiegoś rodzaju oddziaływań. Rzeczywisty wpływ na młodzież w omawianym zakresie mają współcześnie zwłaszcza nowe media, które inicjują specyficzne stosunki społeczne. Można wręcz wyróżnić nowy paradygmat w społecznych ramach kultury, tj. cyberkulturę (kulturę społeczeństwa sieci), w której odbiorca staje się aktywnym współtwórcą. Zmienia się także formuła kontroli społecznej. Wspólnota wirtualna, która jest przestrzenią podmiotowego eksperymentu i poszukiwania afirmacji nie spełnia takiej roli jak wspólnota sąsiedzka lub zawodowa czy paczka towarzyska, które były wspólnotami kontrolującymi i konformizującymi (Sułkowski, 2011). Przyjąłem, że charakterystyki oddziaływania na młodzież nie można więc ograniczać do przedstawienia wpływów intencjonalnych, stąd w kontekście uwarunkowań określonej aktywności czy poglądów (zachowań ryzykownych, obrazu obyczajowości) często mówię o socjalizacji seksualnej, rzadziej o wychowaniu czy edukacji.

W okresie ostatniego trzydziestolecia nastąpiły znaczące zmiany w zachowaniach seksualnych młodzieży i ich uwarunkowaniach (Oleszkiewicz, Senejko, 2013). Ciągła diagnoza jest konieczna. Nie można traktować ujawnionych w pewnym okresie tendencji jako trwałego kierunku zmian. Obserwuje się odejście od tradycyjnych, opartych o normy religijne wzorów postępowania, instrumentalizację i uprzedmiotowienie partnera relacji seksualnych, liberalizację i osłabienie kontroli społecznej, w tym kontroli rodziców (Szlendak, 2004). Następuje konwergencja ról męskich i kobiecych, która jest widoczna w sferze ubioru i zachowań, zwłaszcza wśród młodzieży (Słaboń, 2001) oraz tzw. „seksualizacja dziewczęństwa” (Stadnik, Wójtewicz, 2009), która przejawia się, między innymi, w przejmowaniu przez dziewczęta inicjatywy w nawiązywaniu relacji intymnych.

W moich publikacjach uwzględniam także to, że sfera seksualności człowieka, zwłaszcza aktywność seksualna podejmowana przez nastolatków jest, nie tylko w Polsce, przedmiotem konfliktu ideologicznego i polem rozgrywek politycznych. Wpływa to na postawy społeczne, także na postawy wobec realizacji przez szkołę edukacji seksualnej i determinuje decyzje, które odnoszą się do jej kształtu. Niemałym utrudnieniem jest także konieczność przewycięzania całego szeregu mitów, stereotypów i tabu, którymi w dalszym ciągu jest nasycona problematyka seksualności. Sprawia to, że ten obszar jest w Polsce rzadko podejmowanym przedmiotem refleksji naukowej i trudnym polem praktyki pedagogicznej. Badacze muszą liczyć się z krytycznym odbiorem ich projektów, w sposób szczególny dbać o zachowanie standardów etycznych w toku ich realizacji, muszą uwzględniać w swoim działaniu bariery związane ze zróżnicowaniem postaw zarówno wobec seksualności, jak i wobec podejmowania działań wychowawczych z nią związanych, często napotykają na sprzeciw spowodowany błędnymi wyobrażeniami dotyczącymi problematyki badań.

*

Moje zainteresowania naukowe, sposób podejścia do uprawiania nauki, związane są także z biografią zawodową i wynikającymi z niej doświadczeniami.

Po ukończeniu studiów pracowałem jako asystent w Zakładzie Teorii Wychowania w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Zielonej Górze. Moje zainteresowania

naukowe, podejmowane badania i publikacje dotyczyły w tym okresie głównie problematyki wychowania w szkole.

W latach 1987 - 2004 pracowałem w oświacie, realizując zadania, które przyniosły mi ogrom doświadczeń zawodowych. Pełniłem, między innymi, role: nauczyciela liceum ogólnokształcącego, nauczyciela metodyka, dyrektora Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli w Zielonej Górze (1990 - 2003). Z mojej inicjatywy od 1.09.1993 roku przez dziesięć lat przy ODN funkcjonowało V liceum Ogólnokształcące w Zielonej Górze. Byłem dyrektorem tej szkoły w latach 1993 - 2003, autorem jej koncepcji oraz współautorem programu innowacji wychowawczej opartej na idei wychowania interpersonalnego i obywatelskiego. Jako absolwent Szkoły Praw Człowieka Fundacji Helsińskiej przykładałem ogromną wagę do rozwiązań, które w praktyce pozwoliły wdrożyć ideę demokracji wewnątrzszkolnej (szkoła uzyskała II miejsce w ogólnopolskim konkursie na konstytucję szkoły). W okresie w którym nią kierowałem, szkoła zajmowała czołowe miejsca w ogólnopolskich rankingach (m.in. w rankingu „Perspektyw” - najlepsza szkoła ponadgimnazjalna w województwie, jedna z najlepszych w kraju) oraz zyskała opinię szkoły przyjaznej uczniowi.

Byłem inicjatorem i organizatorem szeregu przedsięwzięć podejmowanych przy współpracy z uczelniami, których celem była próba pogłębionej diagnozy i skonstruowania planu działań na rzecz rozwiązania najistotniejszych problemów edukacyjnych. Jako przykład można tu wymienić organizację ogólnopolskich konferencji naukowych „Nowe stulecie — dziecku” (2000) oraz „Szanse edukacyjne młodego pokolenia ze środowisk wiejskich (2002).

W trakcie mojej pracy zawodowej byłem bardzo zaangażowany w działalność organizacji pozarządowych. Byłem współzałożycielem i wiceprezesem Zielonogórskiego Towarzystwa Oświatowego „Civilitas” (1997 - 2003) oraz Lubuskiego Komitetu Europejskiego (1998 - 2008). Od 2004 roku jestem członkiem władz Stowarzyszenia do Walki z Dziecięcą Prostytucją i Pornografią „PRO-ECPAT”.

Ukończyłem kilkadziesiąt różnorodnych form doksztalcania i doskonalenia, w tym studia podyplomowe z zakresu zarządzania szkołą (1995) i kurs kwalifikacyjny dla dyrektorów placówek doskonalenia nauczycieli (2000), a także Szkołę Praw Człowieka Fundacji Helsińskiej (1998). Uzyskałem tytuł nauczyciela dyplomowanego i II stopień

specjalizacji z pedagogiki. Byłem również ekspertem ds. awansu zawodowego nauczycieli. Formalną weryfikacją moich kompetencji w zakresie kształcenia i doskonalenia nauczycieli było przyznanie mi przez MEN tytułu edukatora (2001).

W latach 2004 - 2008 byłem pracownikiem Poradni Młodzieżowej Uniwersytetu Zielonogórskiego. Praca w poradni dostarczyła mi wielu nowych doświadczeń zawodowych, związanych z konstruowaniem i wdrażaniem programów profilaktycznych, organizacją działalności poradnianej, itp. Pozwoliła mi także na poznanie deficytów wiedzy i umiejętności społecznych studentów, obszarów w których nie radzą sobie na progu dorosłości, w tym problemów, które dotyczą relacji w związkach, seksualności. W tym czasie rozpocząłem intensywną współpracę z profesorem Zbigniewem Izdebskim. Miałem okazję wziąć udział w tworzeniu programu edukacyjnego „Bądź odpowiedzialny – wychowanie do odpowiedzialności i partnerstwa w rodzinie”. Powierzono mi odpowiedzialną rolę koordynatora prac zespołu powołanego do opracowania tego programu, jego wdrożenia i ewaluacji. Byłem współautorem badań eksperymentalnych, których celem była ocena efektywności wdrożenia programu. Wyniki tych badań wykorzystałem w dysertacji doktorskiej, którą obroniłem w 2007 roku. Przesądziło to o moich zainteresowaniach naukowych.

*

Ponieważ mój dorobek naukowy zgromadzony w okresie po nadaniu mi stopnia doktora jest, w zdecydowanej większości, spójny tematycznie, to wyłaniając cykl publikacji, które wskazałem jako dzieło na potrzeby wniosku o przeprowadzenie postępowania habilitacyjnego, podjąłem próbę wyboru takich opracowań, które ukazują rozwój moich zainteresowań naukowych i różne sposoby ujmowania przeze mnie poszczególnych problemów oraz stosowanie zróżnicowanych strategii badawczych. W rezultacie, w ramach dzieła *Socjalizacyjne i edukacyjne konteksty aktywności seksualnej młodzieży* umieściłem trzy zbiory opracowań, poświęcone: wczesnemu rodzicielstwu, edukacji seksualnej oraz obyczajowości seksualnej.

Problematyka rodzicielstwa nastolatków jest – niewątpliwie – najważniejsza w moim dorobku naukowym. Zrealizowałem kilka znaczących badań, które pozwoliły zarówno na rzetelną diagnozę tego zjawiska, rekonstrukcję doświadczeń

socjalizacyjnych uzyskiwanych przez młodych ludzi podejmujących zbyt wcześnie role rodzicielskie, jak też na trzyetapową ewaluację innowacyjnego programu profilaktyki zbyt wczesnego, nieodpowiedzialnego podejmowania aktywności seksualnej przez młodzież (którego byłem współautorem). Przeprowadzenie rozbudowanych badań ewaluacyjnych w tym zakresie było, według mnie, ważnym zadaniem, gdyż mamy wyraźny niedostatek tego typu przedsięwzięć, a ich realizacja jest trudna, zwłaszcza jeśli badacz chce uwzględnić europejskie podejście do efektywności edukacji seksualnej, które – w odróżnieniu od amerykańskiego – jest bardziej pogłębione (Kirby, 2001; Ketting i in., 2016).

Opracowania poświęcone edukacji seksualnej, analizy i badania dotyczące tej problematyki uznaję także za istotne w moim dorobku. Diagnoza stanu oddziaływań szkoły w interesującym mnie zakresie jest szczególnie ważna, zwłaszcza w kontekście zmieniającej się roli agend (czynników) socjalizacji seksualnej oraz niewystarczającej ilości badań poświęconych temu zagadnieniu. Wzrost znaczenia internetu i rówieśników, niedostateczna rola rodziny powoduje, że szkoła winna nie tylko gwarantować przekaz rzetelnej wiedzy, ale także pełnić rolę korygującą wobec przekazów nieformalnych (Chomczyńska-Miliszkievicz, 2002).

W ostatnim okresie najwięcej uwagi poświęciłem problematyce obyczajowości seksualnej młodzieży. Jest to dla mnie jako pedagoga wręcz fascynujące poznawczo, gdyż współcześnie następuje zasadnicza zmiana w ładzie aksjonormatywnym odnoszącym się do seksualności człowieka. Można mówić o współistnieniu różnych etyk przyjmujących jako wartość autonomię jednostki ludzkiej, autonomię moralną i etykę indywidualną. Ludzie coraz bardziej cenią sobie podmiotowość, możliwość decydowania o sobie, szczególnie w odniesieniu do kwestii związanych z seksualnością i pozostawania w związku. Następuje proces indywidualizacji, uwalniania się jednostek od więzów narzuconych przez tradycję i grupę, odspołecznienie, prywatyzacja seksu i zarazem jego „odmoralnienie”, wzrasta akceptacja dla sfery zachowań seksualnych, charakteryzujących się relatywizmem moralnym (Simon, 2002). Ma miejsce demokratyzacja intymności - rosnące równouprawnienie kobiet i mężczyzn, ludzi lepiej i gorzej sytuowanych (Giddens 2007) oraz demokratyzacja pożądania - emancypacja relacji seksualnych wcześniej uważanych za dewiacje (McNair, 2004). W nowoczesnym ładzie narzędziem normatywizacji staje się tożsamość, czyli jednostkowa koncepcja

siebie i koncepcja świata oraz oparty na tych koncepcjach system norm i wartości. W moich publikacjach podjąłem próbę redefinicji obyczajowości traktując ją jako ważną kategorię teoretyczno-metodologiczną, która może mieć zastosowanie w analizach i projektach badawczych podejmowanych przez osoby reprezentujące różne dyscypliny naukowe. Zrealizowałem także kilka projektów badawczych, których celem była diagnoza wybranych składowych obyczajowości seksualnej nastoletnich dziewcząt i chłopców, próba ukazania zarówno ich stosunku do podejmowania aktywności seksualnej i relacji z partnerem w związku intymnym, jak i do wybranych stwierdzeń opisujących normy odnoszące się do przepisów ról płciowych.

Jeśli chodzi o metodologię badań prezentowanych w opracowaniach, które charakteryzuję w autoreferacie, to dominują wśród nich badania diagnostyczne i ewaluacyjne. Jest to wybór świadomy. Kieruję się stanowiskiem sformułowanym przez Ulricha Becka i Elizabeth Beck-Gernsheim, którzy twierdzą, że „w czasach nieciągłej zmiany społecznej teorie wyjaśniające muszą mieć za przesłankę teorie diagnostyczne. Dopiero kiedy uda się ‘wewnętrzzną globalizację’ intymności, miłości, rodziny, związków płciowych, pracy domowej, narodzin, macierzyństwa, ojcostwa itd. opisać i zrozumieć w konceptualnych ramach teorii, wtedy można na nowo postawić pytanie o przyczyny. Dopiero wówczas stanie się również możliwe lepsze radzenie sobie z nowymi nieciągłościami świata i jego sprzecznościami w codziennym życiu miłosnym i rodzinnym” (Beck, Beck-Gernsheim, 2013, s. 21). Na takim podejściu do badań zaważyły zarówno moje doświadczenia wyniesione z praktyki oświatowej, jak i wieloletnia praca w zespole Katedry Seksuologii i Resocjalizacji (wcześniej – Zakład Poradnictwa i Seksuologii) pod kierunkiem prof. Zbigniewa Izdebskiego, profil badań realizowany w tym zespole. Nie małe znaczenie miał także mój udział w seminariach poświęconych metodologii badań seksualności człowieka i efektywności wychowania w tym zakresie, realizowanych przy udziale, między innymi, Williama Yarbera, Stephanie Sanders (Instytut Kinsey’a, USA) oraz Linusa Dietza (Niemieckie Towarzystwo Wychowania Płciowego), a także współpraca z ośrodkami badań społecznych (TNS OBOP, IQS).

Warto także dodać, że prezentowane w moich publikacjach badania relatywnie często były realizowane przez zespoły. Bardzo cenię sobie możliwość współpracy z innymi badaczami, często reprezentującymi różne dyscypliny naukowe, bowiem

umożliwia to zdobycie cennych doświadczeń, jest szansą na uzyskanie wartościowych rezultatów.

Wczesne rodzicielstwo

W moim dorobku naukowym niewątpliwie najwięcej miejsca zajmuje zjawisko wczesnego rodzicielstwa (rodzicielstwa nastolatków) oraz strategie i efektywność działań profilaktycznych podejmowanych w tym zakresie. Tej problematyce poświęciłem wiele publikacji i wystąpień na konferencjach naukowych. Podstawą tych opracowań były dwa duże projekty badawcze. Pierwszy dotyczył efektywności opracowanego i wdrażanego przez zespół pracowników Uniwersytetu Zielonogórskiego, na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa, drugi miał na celu przedstawienie obrazu zjawiska zbyt wczesnego rodzicielstwa postrzeganego z perspektywy nastoletnich rodziców (dziewcząt i chłopców), a także rodziców nastolatków, którzy zostali rodzicami. W tej części autoreferatu przedstawię pięć publikacji, które dotyczą tego obszaru badawczego. Kilka innych, łącznie z książką zawierającą wyniki badań, które stały się podstawą mojej dysertacji doktorskiej, omówię w drugiej części niniejszego opracowania.

W latach 2004 – 2005 w Polsce został opracowany i wdrożony program profilaktyki wczesnego rodzicielstwa. Była to polska wersja amerykańskiego programu edukacyjnego o charakterze profilaktycznym *Baby Think It Over*, którego celem było zapobieganie zbyt wczesnemu i nieodpowiedzialnemu podejmowaniu współżycia seksualnego przez młodzież i - co za tym idzie - ciążom nastolatek. Projekt był oparty na wykorzystaniu symulatora opieki nad niemowlęciem w postaci lalki, który prezentuje niektóre potrzeby małego dziecka. Zadaniem uczniów było sprawowanie opieki nad symulatorem, reagowanie na sygnalizowane przez niego potrzeby. Istotą projektu było uczenie się przez działanie - modyfikacja postaw i nabywanie kompetencji poprzez opiekę nad elektronicznym symulatorem opieki nad niemowlęciem. Autorzy polskiego projektu zrezygnowali z wielu rozwiązań programu amerykańskiego, ponieważ stwierdzono, że w sposób nadmierny opierał się na strachu i - co za tym idzie - mógł całowiciowo zniechęcać do rodzicielstwa. Odstąpiono od strategii straszenia, na rzecz strategii dostarczania wiedzy na temat potrzeb noworodka i sposobów ich poprawnego zaspakajania oraz doświadczeń ukazujących zarówno ogrom zadań stojących przed rodzicami małego dziecka, konieczność odpowiedzialnego stosunku do ich realizacji, jak

i radości płynące z rodzicielstwa. W rezultacie chciano utrzymać, wzmocnić bądź ukształtować przekonanie o wartościach rodzicielstwa i jego niezwyklej roli w życiu człowieka. Program składał się z dwóch komponentów. Były to: zajęcia edukacyjne (w wymiarze 10 godz. dydaktycznych) oraz symulacja opieki nad niemowlęciem realizowana przez 48 godzin (od piątku do niedzieli) w domach rodzinnych uczniów.

W artykule opublikowanym przeze mnie w 2010 roku przedstawiłem szczegółną rolę rodziców w realizacji tego programu¹. Wynikała ona z przyjętego założenia, że symulacja opieki będzie odbywała się w domach rodzinnych uczniów. Liczono na to, że symulacja opieki w domu nada sytuacji walor realności, skłoni wszystkie osoby do wejścia w role narzucone przez program. Rodzicom powierzono więc w programie ważną i złożoną funkcję. Ich zadanie było – w odróżnieniu od tego, które otrzymali uczniowie – niedookreślone, brak było w tym przypadku instrukcji czy scenariusza. Ich zachowania miały wynikać z roli „dziadków” – rodziców „matki” lub „ojca”, czyli ucznia, który podejmował się realizować zadania związane z symulacją opieki nad niemowlęciem. W publikacji przytaczam wyniki badań zrealizowanych w toku ewaluacji, które potwierdzają zarówno efektywność całego programu, jak i celowość takiego rozwiązania, w którym rodzice, obok nauczycieli i przy ścisłej z nimi współpracy, realizują ważne zadania. W sprawozdaniach z symulacji opieki sporządzanych przez uczniów znalazły się zapisy potwierdzające, że – zgodnie z założeniami – członkowie rodzin bardzo aktywnie uczestniczyli w projekcie – radząc, pomagając i wspierając ucznia w trudnych momentach. Wyniki badań zrealizowanych w ramach drugiej edycji programu pozwalają stwierdzić, że symulacja opieki była, według rodziców, okazją do podejmowania rozmów ze swoimi dziećmi na temat potrzeb dziecka i obowiązków rodzicielskich, a także na temat ich narodzin i wczesnego dzieciństwa oraz rodziny. Rodzice bardzo wysoko ocenili efektywność programu, który współrealizowali, uważali, że przyczynił się do wzrostu odpowiedzialności u ich dzieci. Także uczniowie biorący udział w programie dostrzegali zaangażowanie i pozytywną, wspierającą rolę rodziców. Twierdzili, że rozmowy prowadzone przez nich z rodzicami w toku symulacji opieki nad niemowlęciem, wzbudzały u nich szereg refleksji, sprzyjały zmianom w postrzeganiu rodziców, korzystnym modyfikacjom stosunku do nich. Analizy podjęte w

¹ Krzysztof Wąż (2010), *Rodzice w roli współrealizatorów szkolnego programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa*, Kwartalnik Pedagogiczny, nr 2, 233-255

charakteryzowanym opracowaniu były podstawą do sformułowania szerszych konkluzji i wniosków. Ewaluacja programu jest dowodem na to, że efektywna realizacja celów wychowania seksualnego i prorodzinnego nie jest możliwa bez ścisłej współpracy nauczycieli z rodzicami uczniów. Chodzi jednak nie tylko o formalną akceptację przez rodziców programu wychowania do życia w rodzinie (do czego nauczyciele są obecnie zobowiązani), ale o budowanie oraz realizowanie projektów zakładających aktywną rolę rodziców. Realizacja programu spowodowała także zaistnienie bardzo intensywnych i wartościowych relacji pomiędzy szkołą i domem (nauczycielami i rodzicami). Jak piszę w zakończeniu swojego opracowania - to spostrzeżenie winno stać się podstawą do nowego spojrzenia na strategię, treści i formy współpracy szkoły z rodzicami.

W kolejnym artykule podjąłem próbę ukazania złożonej procedury ewaluacyjnej, jaką zastosowałem w toku wdrażania do polskiej praktyki edukacyjnej omówionego wyżej programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa oraz rezultaty jej zastosowania². Złożoność i innowacyjny charakter opisywanego tu programu, jego związek z seksualnością, troska o to, aby nie wywołać trwałego zniechęcenia uczniów do rodzicielstwa, zastosowanie nowego środka dydaktycznego - wszystkie te przesłanki spowodowały, że ewaluacja programu stała się niezwykle ważnym zadaniem. Chociaż badania efektywności programu zrealizowane w Stanach Zjednoczonych (Out, Lafreniere, 2001; Crowell, Feldman, 1991; Somers, Fahlman, 2001) potwierdzały możliwość uzyskania wyników zakładanych przez jego autorów, czyli: zniechęcenie do wczesnego rodzicielstwa, deklarowane odroczenie prokreacji, zainteresowanie potrzebami małego dziecka i opieką nad nim, a niektóre projekty badawcze uwzględniały ewaluację odroczoną, dzięki temu można było udokumentować radykalne zmniejszenie zjawiska wczesnych ciąż w grupie dziewcząt uczestniczących w programie, to nie były one dostateczną podstawą do orzekania o efektywności polskiej wersji tego programu. Po pierwsze, dokonaliśmy znaczących zmian w założeniach programu i zasadach jego realizacji, po drugie - jego realizacja w specyficznych, polskich warunkach, odmiennym kontekście kulturowym, nie pozwalała na odstępnie od rzetelnej ewaluacji. Postanowiłem przyjąć wieloetapową, złożoną strategię ewaluacyjną. W rezultacie ewaluacja odbyła się w latach 2004 - 2011 i składała się z trzech

² Krzysztof Wąż (2014), *Ewaluacja programu profilaktyki wczesnego rodzicielstwa*, Rocznik Lubuski, T. 40, cz.1/, *Uwarunkowania rozwoju zachowań ryzykownych*, red. M. Farnicka, Z. Izdebski i K. Wąż, 193 - 209

odrębnych badań. Etap I łączył się z wdrożeniem programu do praktyki oświatowej w wybranych szkołach trzech województw. Pomiar rezultatów programu oparty został na strategii eksperymentalnej. Odbył się w roku szkolnym 2004 / 2005. Była to ewaluacja sumatywna. Badaniami objęto 2017 osób. Ostatecznie, analizie poddano dane uzyskane od 1909 respondentów, w tym 972 osoby stanowiły grupę eksperymentalną, zaś 937 osoby grupę kontrolną. Etap II ewaluacji nastąpił w 2005 roku, po upowszechnieniu (masowym wdrażaniu) programu w trzech kolejnych województwach i polegał na pomiarze opinii uczniów, rodziców i nauczycieli. W badaniach wzięło udział 1251 uczniów z 88 szkół, 294 nauczycieli oraz 828 rodziców. Etap III odbył się w 2011 roku i miał charakter ewaluacji odroczonej. Ewaluacja miała charakter pośredni - informacji udzielali nauczyciele realizujący program w szkołach. W artykule omawiam dokładnie przesłanki przyjęcia tak złożonej strategii ewaluacji, prezentuję także najważniejsze rezultaty uzyskane w wyniku jej realizacji. W trakcie przygotowania tej publikacji towarzyszyło mi przekonanie, że może ona stać się zachętą do podjęcia przez inne osoby podobnych działań, bowiem w Polsce sporadycznie są realizowane i poddawane ewaluacji programy profilaktyczne dotyczące zagrożeń związanych z aktywnością seksualną. Tymczasem takie projekty, dotyczące sfery seksualnej i polegające na ingerencji w proces rozwoju psychoseksualnego, wymagają ewaluacji ze względów zarówno merytorycznych, jak i etycznych.

Książka (*Zbyt*) *młodzi rodzice*, którą napisałem wspólnie ze Zbigniewem Izdebskim, przy udziale Tomasza Niemca³ jest dla mnie bardzo ważną publikacją. Opracowanie to jest monografią poświęconą zjawisku rodzicielstwa nastolatków. W książce staraliśmy się przedstawić zarówno skalę, jak i obraz zjawiska prokreacji i rodzicielstwa nastolatków, a także specyfikę aktywności seksualnej nastolatków i jej uwarunkowania. Diagnozę tę poprzedza omówienie, ważnych dla szerszego przedstawienia tytułowego zagadnienia, problemów rozwoju psychoseksualnego w okresie dorastania oraz sposobów rozumienia takich pojęć jak zdrowie seksualne i reprodukcyjne. Ważną częścią pracy jest omówienie zdrowotnych, psychicznych i społecznych konsekwencji przedwczesnego rodzicielstwa a także zaprezentowanie problematyki antykoncepcji młodzieżowej – jej specyfiki i najnowszych ustaleń co do

³ Zbigniew Izdebski, Tomasz Niemiec, Krzysztof Wąż (2011), (*Zbyt*) *młodzi rodzice*, Wydaw. TRIO, Warszawa

skuteczności i zdrowotnych konsekwencji jej stosowania. W omawianej publikacji wykorzystaliśmy zarówno dane demograficzne, jak i wyniki badań, zrealizowanych w ostatnich latach przez nas lub przy naszym udziale. Najważniejszą część publikacji stanowi analiza wyników badań jakościowych młodocianych matek oraz ojców⁴. Pozwoliły one na przedstawienie doświadczeń nastoletnich rodziców z ich perspektywy. Na szczególną uwagę zwracają jednak badania jakościowe dzięki którym mogliśmy zrekonstruować obraz wczesnego rodzicielstwa, widziany oczyma rodziców nastolatków (dziewcząt i chłopców), którzy zostali rodzicami przed ukończeniem pełnoletności⁵. Były to pierwsze tego typu badania w Polsce. W badanej grupie było pięcioro uczestników, którzy sami byli nastoletnimi rodzicami, a następnie zostali „młodocianymi” dziadkami. W ich przypadku możemy więc mówić o transmisji pokoleniowej, o swoistym „dziedziczeniu” przedwczesnego rodzicielstwa. Ze względu na to, że jest to nadzwyczaj interesujące zjawisko, ich wypowiedzi zostały omówione odrębnie. Publikacja była tak przez nas zaprojektowana, aby mogła się stać ważnym źródłem informacji dla szerokiego kręgu odbiorców, zarówno dla nauczycieli, psychologów, lekarzy, pracowników socjalnych, jak i dla studentów różnych kierunków studiów, a także rodziców nastolatków. Wydaje się, że to nam się udało. Książka rozeszła się w dużym nakładzie i została wpisana do zestawów programów studiów z zakresu pedagogiki i nauk o rodzinie w bardzo wielu uczelniach.

Współczesne przekazy socjalizacyjne odzwierciedlają ambiwalencję między silnie zakorzenionymi wzorami tradycyjnymi a egalitarnymi, wynikającymi z wymagań współczesności. Dotyczy to także socjalizacji do ról rodzicielskich. Zmiany jakie zachodzą w przepisach tych ról, zwłaszcza w odniesieniu do roli ojca, należą do najbardziej radykalnych przemian społeczno-kulturowych wzorów płci. W kolejnej publikacji poddałem reinterpretacji dane jakościowe uzyskane w wyżej prezentowanych

⁴ *Sytuacja młodocianych matek*, badania jakościowe, wywiady pogłębione z kobietami, które urodziły dziecko przed 18. rokiem życia, próba badawcza 30 osób, 2008; *Młodociani ojcowie*, badania jakościowe, wywiady pogłębione z mężczyznami, którzy zostali ojcami przed ukończeniem 18. roku życia, próba badawcza 30 osób, 2009; Badania, na zlecenie Gedeon Richter Plc. S.A., zrealizowane przez CBOS.

⁵ *Młodociani dziadkowie*, badania jakościowe, wywiady pogłębione z osobami, które zostały babcią/dziadkiem, zanim ich syn/córka ukończył/a 18 lat, próba badawcza 30 osób, 2010. Badania, na zlecenie Gedeon Richter Plc. S.A., zrealizowane przez CBOS.

badaniach. Pozwoliło mi to na rekonstrukcję doświadczeń socjalizacyjnych, jakie w sytuacji nieplanowanej prokreacji uzyskują dziewczęta i chłopcy⁶. Ciekawym poznawczo wydawało mi się także zestawienie tych doświadczeń, które są udziałem nastoletnich rodziców z tymi, które uzyskali uczniowie biorący udział w szkolnym programie profilaktyki wczesnego rodzicielstwa. W rezultacie podjętych analiz udało mi się zaprezentować próbę klasyfikacji tych doświadczeń. W podsumowaniu artykułu zwracam, między innymi, uwagę na to, że w obu przypadkach, zarówno realnego rodzicielstwa jak i opieki nad symulatorem, można mówić o dużej efektywności zmiany postaw, gdyż mamy tu do czynienia z najbardziej skutecznym mechanizmem socjalizacyjnym, uczeniem się przez działanie (Zimbardo, Ruch, 1994: 559). Najważniejszym atutem drugiej z opisanych sytuacji jest jednak jej konstruktywny, edukacyjny charakter.

Ostatnią publikację związaną z podejmowaniem działań mogących ograniczyć skalę rodzicielstwa nastolatków opracowałem z Marią Łukaszek. W artykule prezentujemy wyniki zaprojektowanych przez nas badań ilościowych, których celem była diagnoza opinii nauczycieli na temat postulowanej roli najważniejszych agend socjalizacji seksualnej w profilaktyce wczesnego macierzyństwa uczennic: rodziny, szkoły, Kościoła i mediów⁷. Do analiz zakwalifikowano ankiety 408 nauczycieli z 36 gimnazjów oraz 11 szkół ponadgimnazjalnych, co stanowiło 29,3% populacji nauczycieli pracujących w powiecie jarosławskim w tych typach szkół (1391 osób). Znacząca część z nich posiadała doświadczenia związane z pracą z ciężarnymi lub uczennicami - matkami (48%). Analiza rezultatów badań wykazała, że nauczyciele posiadają restrykcyjne i niespójne poglądy. Od rodziców oczekują prezentowania wobec dzieci postawy rozumnej swobody i zapewnienia rzetelnej edukacji seksualnej, ale także poddania dzieci skrajnej kontroli, znacznego zwiększenia ich obowiązków domowych, aktywizacji religijnej i deprecjonowania w oczach dziewcząt chłopców jako potencjalnych ojców i partnerów życiowych. Od przedstawicieli Kościoła nauczyciele oczekują: wsparcia

⁶ Krzysztof Wąż (2017), *Socjalizacja dziewcząt i chłopców do ról rodzicielskich w sytuacji nieplanowanej prokreacji*, w: *Kobiety i mężczyźni. Różnice, podobieństwa*, red. A. Łukasik, K. Węgrzyn-Białogłowicz, A. Englert-Bator, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, 227-237

⁷ Maria Łukaszek, Krzysztof Wąż (2019), *Teachers' expectations regarding the family, the school, the Church and the mass media vis-à-vis the prevention of teen motherhood*, *Health Problems of Civilization*, 13(1), 67-75, <https://doi.org/10.5114/hpc.2018.80598>

duchowego uczniów, zagospodarowania im czasu wolnego, edukacji seksualnej prowadzonej przez księży, a także restrykcyjnych reakcji wobec ciężarnych nastolatek, które będą miały walor odstraszający przed podejmowaniem współżycia przez pozostałą młodzież. Nauczyciele uważają, że aktywność środków masowego przekazu powinna skoncentrować się na promocji odpowiedzialności seksualnej, przede wszystkim abstynencji seksualnej, promowaniu objawowo-termicznych metod antykoncepcji, straszeniu dramatycznymi skutkami współżycia: chorobami przenoszonymi drogą płciową, nieplanowaną ciążą i porzuceniem przez partnera. W większości są przekonani o zasadności wdrażania permissywnego, abstynencyjnego modelu edukacji seksualnej w szkołach. Zaledwie 20% z nich popiera informowanie uczniów o metodach antykoncepcji. Trudno więc oczekiwać, że będą oni autorami czy realizatorami rzetelnych programów edukacyjnych i profilaktycznych w zakresie ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży.

Edukacja seksualna

Przemiany w zakresie obyczajowości i aktywności seksualnej młodzieży, niepokojąca skala ryzykownych zachowań seksualnych, poziom wiedzy nastolatków na temat seksualności i rozwoju psychoseksualnego jednoznacznie wskazują na potrzebę realizacji rzetelnej edukacji seksualnej w szkole. Uczniowie coraz bardziej potrzebują mądrego wsparcia dorosłych, gdyż ich dorastanie przypadło na czasy niosące wiele zmian i nowych zagrożeń. Większość rodziców nie jest im w stanie takiego wsparcia udzielić.

Do cyklu publikacji, które wskazałem jako dzieło na potrzeby wniosku o przeprowadzenie postępowania habilitacyjnego włączyłem trzy opracowania dotyczące edukacji seksualnej⁸. Pierwsze z nich, opracowane ze Zbigniewem Izdebskim, poświęcone jest rozdzwiękowi, jaki zachodzi pomiędzy potrzebą realizacji przez szkołę edukacji seksualnej i oczekiwaniami społecznymi, jakie są powszechnie wyrażane w tym zakresie a rzeczywistym obrazem zajęć edukacyjnych wychowanie do życia w rodzinie realizowanych w polskich szkołach.⁹ W artykule zostały wykorzystane wyniki badań

⁸ Opracowałem także dwie ekspertyzy podręczników wychowania do życia w rodzinie oraz zostałem wpisany na listę rzeczoznawców ds. podręczników wychowania do życia w rodzinie przez Ministerstwo Edukacji Narodowej (rekomendacja Uniwersytetu Zielonogórskiego).

⁹ Zbigniew Izdebski, Krzysztof Wąż (2011), *Edukacja seksualna Potrzeba, oczekiwania społeczne, realizacja*, Edukacja: studia, badania, innowacje, nr 1, 47-60

ilościowych, zwłaszcza uczniów szkół ponadgimnazjalnych i nauczycieli realizujących zajęcia wychowania do życia w rodzinie, statystyki prowadzone przez Ministerstwo Edukacji Narodowej, a także rezultaty analiz aktów prawnych, założeń programowych oraz treści podręczników. Pozwoliło to na prezentację oczekiwań społecznych odnoszących się do realizacji edukacji seksualnej w szkole, a także na zrekonstruowanie rzeczywistego obrazu szkolnych zajęć wychowania do życia w rodzinie. Obraz ten nie przystaje zarówno do oczekiwań społecznych, jak i do międzynarodowych standardów wypracowanych w tym zakresie. Zwracamy uwagę, że szkoła, zwłaszcza szkoła publiczna, nie może unikać realizacji edukacji seksualnej, bądź pozorować jej realizację. Przy niedostatku tych oddziaływań młodzież jest skazana na przesycenie treściami pornograficznymi, przemocą i przedmiotowym traktowaniem partnera przekaz internetowy.

Kolejna publikacja, która ukazała się kilka lat później, stanowiła dopełnienie wyżej omawianego artykułu¹⁰. Wskazuję w niej na zależność między przyjętym modelem edukacji seksualnej a ideologią i polityką (Obidniak, 2011; Zimmerman, 2015). Podjąłem próbę wykazania, że nie ma szans na dokonanie modyfikacji przekazu dotyczącego seksualności w polskich szkołach. Dzieje się tak, bowiem dorośli, osoby mające wpływ na kształt oferty edukacyjnej szkoły, wykorzystują spór o model edukacji seksualnej jako „paliwo” do walki politycznej. Strony tego dyskursu, powołując się na dobro uczniów, troskę o ich rozwój, obstają przy swojej wizji tych zajęć, która jest „jedynie słuszna” i nie podlega negocjacjom. Od 2013 roku spór o edukację seksualną w szkole przybrał w Polsce na sile. Rozpoczęła się krucjata realizowana pod hasłem „walki z ideologią gender”, która jako jeden z celów przyjmuje obronę aktualnej, abstynencyjnej formuły zajęć wychowania do życia w rodzinie, która jakoby ma być zastąpiona wyzbytymi z wszelkich wartości, demoralizującymi oddziaływaniami. Największe emocje wzbudziły *Standardy edukacji seksualnej w Europie* (WHO, 2010), opracowane w 2010 r. przez Biuro Regionalne Światowej Organizacji Zdrowia dla Europy oraz Federalne Biuro do spraw Edukacji Zdrowotnej (BZgA). Ponieważ krytyka zapisów, które znalazły się w tym opracowaniu obecnie odżyła i wręcz zdominowała na pewien czas dyskurs polityczny w Polsce, może warto, żebym tu przytoczył moją opinię o tym dokumencie, którą zawarłam w omawianym artykule: „Niestety, opracowanie zostało

¹⁰ Krzysztof Wąż (2017), *Spór o edukację seksualną w Polsce. Hipokryzja dorosłych. Zagubienie młodzieży*, Societas Communitas, 1 (23), 37-58

wydane bez komentarzy polskich specjalistów. Tłumaczenie nie uwzględniało natomiast ani polskiej specyfiki kulturowej, ani pewnej tradycji w określaniu na gruncie pedagogiki poszczególnych rodzajów oddziaływań socjalizacyjnych i wychowawczych. W rezultacie dosłownie odczytywany dokument, w którym w „matrycy edukacji seksualnej” uwzględniono opisy, które mogą (i powinny) odnosić się do standardów rozwojowych czy efektów socjalizacji seksualnej w rodzinie, wiele osób odczytało jako tematy zajęć szkolnych, co wzbudziło oburzenie i sprowokowało formułowanie zarzutów o chęć seksualizacji i demoralizacji dzieci”.

Jaki jest poziom edukacji seksualnej, na ile spełnia te oczekiwania? Na te pytania do niedawna trudno było udzielić odpowiedzi opartej o wyniki badań naukowych. Autorzy materiałów publicystycznych, a nawet opracowań mających być, przynajmniej w intencji ich twórców, analizami naukowymi, opierali się często na „raportach” tworzonych przez działaczy organizacji pozarządowych, które nie spełniały podstawowych reguł rzetelnej diagnozy. Od kilku lat możemy jednak mówić o zasadniczej zmianie w tym zakresie. W Polsce zostały zrealizowane badania, które dają podstawę do zaprezentowania aktualnego stanu szkolnej edukacji seksualnej. Miałem okazję w nich uczestniczyć. W badaniach zrealizowanych w 2015 roku przez Instytut Badań Edukacyjnych na próbie osiemnastolatków oraz rodziców w wieku szkolnym¹¹ uzyskano bardzo interesujące dane, dotyczące, między innymi, doświadczeń i opinii respondentów na temat realizowanej i postulowanej tematyki zajęć z zakresu wychowania seksualnego, organizacji tych zajęć, oceny sposobu ich realizacji, postulowanych zmian w formule edukacji seksualnej w szkołach. Bardzo ważnym komponentem tych badań był pomiar trzech obszarów wiedzy związanej z seksualnością człowieka: budowa i funkcjonowanie kobiecego i męskiego układu rozrodczego; infekcje przenoszone drogą płciową; płodność i sposoby zapobiegania ciąży.

¹¹ *Opinie i oczekiwania młodych dorosłych (osiemnastolatków) oraz rodziców dzieci w wieku 6-17 lat wobec edukacji dotyczącej rozwoju psychoseksualnego i seksualności*, Instytut Badań Edukacyjnych w Warszawie. Badania zrealizowane na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej, 2014 – 2015, Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego. W projekcie pełniłem rolę eksperta zewnętrznego - specjalisty w zakresie badań nad seksualnością dzieci i młodzieży. Byłem także recenzentem koncepcji badań ilościowych, kolejnych wersji narzędzi badawczych oraz recenzent raportu końcowego.

W 2016 roku opublikowałem wraz z Mariolą Bieńko i Zbigniewem Izdebskim książkę¹², w której zaprezentowaliśmy rezultaty badań jakościowych mających na celu ukazanie obrazu realizacji zajęć wychowania do życia w rodzinie z perspektywy ich uczestników oraz dyrektorów szkół.¹³ Celem badań było dokonanie diagnozy organizacji, przebiegu i jakości zajęć edukacyjnych wychowania do życia w rodzinie w szkołach podstawowych, gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych. W tym celu zrealizowano badania jakościowe z udziałem uczniów i dyrektorów szkół uzyskując dane na temat ich doświadczeń i opinii związanych z funkcjonowaniem zajęć wdz w poszczególnych szkołach. W badaniach przeprowadzonych w Warszawie, Poznaniu i w Zielonej Górze wzięło udział 101 uczniów oraz 18 dyrektorów. Do przeprowadzenia badań uczniów wykorzystano zogniskowany wywiad grupowy (fokus), natomiast w badaniach dyrektorów indywidualny wywiad.

Bogaty materiał badawczy prezentowany w omawianej książce, w zestawieniu z wynikami badań ilościowych zrealizowanych przez IBE oraz z obserwowanymi przemianami obyczajowości seksualnej młodzieży, pozwolił na sformułowanie szeregu konkluzji i zarysowanie zmian koniecznych w tym zakresie. Postulujemy, między innymi: podniesienie statusu zajęć wychowania do życia w rodzinie w szkole; weryfikację zakresu treści programowych dotyczących anatomii, fizjologii, rozrodczości, prokreacji na każdym z etapów edukacji szkolnej; modyfikację treści podstawy programowej wychowania do życia w rodzinie w celu wyeliminowania dużych różnic w zakresie realizacji programu przez poszczególnych nauczycieli, dużej skali arbitralnych decyzji w zakresie wyboru przez nauczycieli treści programowych, pomijania ważnych zagadnień; doprowadzenie do powszechnego przestrzegania prawa rodziców do zapoznania ich przez nauczyciela z programem zajęć wychowania do życia w rodzinie i prawa do wyrażenia sprzeciwu w kwestii uczęszczania ich dziecka na te zajęcia; rozszerzenie w odniesieniu do uczniów w wieku gimnazjalnym (ustalono, że ten okres

¹² Mariola Bieńko, Zbigniew Izdebski, Krzysztof Wąż (2016), *Edukacja seksualna w polskiej szkole. Perspektywa uczniów i dyrektorów*, Difin, Warszawa

¹³ *Realizacja zajęć wychowanie do życia w rodzinie w szkołach podstawowych, gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych. Perspektywa uczniów i dyrektorów szkół* badania jakościowe zrealizowane w ramach projektu *Kontrola realizacji prawa młodzieży do edukacji seksualnej*, 2015 – 2016, Projekt realizowany w ramach programu Obywatele dla Demokracji finansowanego z Funduszy EOG. Byłem współautorem koncepcji tych badań i założeń metodologicznych, realizatorem części badań, współautorem raportu końcowego.

jest newralgicznym etapem realizacji edukacji seksualnej w szkole) puli godzin wychowania do życia w rodzinie; pogłębianie wiedzy nauczycieli wychowania do życia w rodzinie na temat zasad funkcjonowania uczniów w świecie realnym, a także wirtualnym w celu lepszego zrozumienia ich problemów, związanych z rozwojem psychoseksualnym; przygotowanie dla nauczycieli wychowania do życia w rodzinie oferty doskonalenia zawodowego obejmującej zarówno kurs rozwoju i pogłębiania wiedzy, jak i warsztaty umożliwiające nabycie odpowiednich kompetencji komunikacyjnych i językowych.

Obyczajowość seksualna

Problematyka obyczajowości seksualnej młodzieży stała się najważniejszym obszarem moich zainteresowań naukowych w ostatnim okresie, wiąże też z nią moje plany na najbliższe lata. Jednak pierwsza z omawianych tu publikacji powstała niemal dziesięć lat temu.¹⁴ Do dzisiaj uważam ją za ważną, gdyż przeprowadziłem w niej krytyczną analizę definicji Marii Trawińskiej, która pisała, że „obyczajowość seksualna obejmuje całokształt dozwolonych i niedozwolonych zachowań seksualnych mających charakter publiczny (...) zobiektywizowanych kulturowo” (Trawińska, 1996, s.172). Przytoczyłem argumenty, które uzasadniają modyfikację tego spojrzenia i zaproponowałem, aby przyjąć, iż „obyczajowość seksualna to zbiór norm i wzorów (modeli) postępowania odnoszących się do zachowań seksualnych (manifestacji i realizacji potrzeb seksualnych) podejmowanych przez partnerów seksualnych bądź przez pojedynczą osobę (zwłaszcza w przypadku zachowań autoerotycznych). Obejmuje także zachowania podejmowane w celu zainicjowania związku seksualnego, jego utrzymania lub zakończenia. Niektóre z tych zachowań, uznane przez prawo, religię lub otoczenie społeczne za ważne, poddane są kontroli społecznej mimo ich prywatnego charakteru”. W kolejnych publikacjach starałem się traktować to stanowisko, jako punkt wyjścia do podejmowanych analiz. Omawiane opracowanie jest także próbą charakterystyki niektórych tendencji w przemianach, jakie następują w obyczajowości seksualnej młodzieży, takich jak: duże tempo zmian w zakresie obyczajowości seksualnej, ich radykalizm i szeroki zakres; liberalizacja i osłabienie kontroli społecznej,

¹⁴ Krzysztof Wąż (2010), *Wybrane tendencje w przemianach obyczajowości seksualnej młodzieży*, w: *Przestrzeń edukacyjna - dylematy, doświadczenia i oczekiwania społeczne*, red. M. Kowalski, A. Pawlak, A. Famuła-Jurczak, Impuls, Kraków, s. 213-223

odejście od tradycyjnych, opartych o normy religijne wzorów postępowania; odmitologizowanie seksualności człowieka; zróżnicowanie postaw wobec podejmowania aktywności seksualnej; zmiany we wzorach zachowań dotyczących zawierania związków, funkcjonowania w nich i ich kończenia; zmiany w języku i komunikacji na temat seksu; upowszechnienie wiedzy na temat zachowań zagrożonych karą, a także świadomości powszechnego obowiązywania norm prawnych i obyczajowych oraz zmiany w przepisach ról płciowych.

Wydaje się, że najpełniej udało mi się zastosować zaproponowaną definicję obyczajowości seksualnej w projekcie badań i analizie materiału badawczego dotyczącego poznawania partnera.¹⁵ W opracowaniu poświęconemu temu zagadnieniu zaprezentowałem wybrane wyniki badań nad obyczajowością seksualną młodzieży na progu dorosłości, w wieku 18-19 lat, zrealizowanych na ogólnopolskiej próbie badawczej w 2017 roku. Przedmiotem badań był stosunek do norm społecznych i doświadczenia badanych osób związane z poznawaniem partnera, zarówno w świecie realnym, jak i wirtualnym, tworzeniem związku oraz podejmowaniem współżycia w związku. Analiza wyników badań pozwoliła na ustalenie tendencji w opiniach i zachowaniach respondentów. Młode kobiety częściej niż mężczyźni mają za sobą pierwsze doświadczenia seksualne oraz inicjację seksualną, częściej pozostają w stałym związku. Respondenci częściej prezentują konserwatywne poglądy i modele postępowania w odniesieniu do roli mężczyzny i kobiety w sytuacji poznawania / poszukiwania partnera i liberalne, sprzeczne z normami religijnymi poglądy i zachowania związane z podejmowaniem aktywności seksualnej w związku. Uzyskane wyniki potwierdzają sygnalizowane w literaturze zjawisko seksualizacji dziewcząt.

W 2019 roku opublikowałem książkę pod moją redakcją poświęconą obyczajowości seksualnej.¹⁶ Przygotowanie tego tomu oparłem na założeniu, iż obyczajowość seksualna może być ważną kategorią teoretyczno – metodologiczną, dobrym punktem odniesienia dla przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych do podjęcia analiz teoretycznych i zaprezentowania rezultatów badań na temat wybranych komponentów seksualności, zdrowia seksualnego, aktywności seksualnej i relacji w

¹⁵ Krzysztof Wąż (2018), *Wybrane składowe obyczajowości seksualnej młodzieży. Poznawanie partnera*, Rocznik Lubuski, 44, cz. 1, s. 305-323

¹⁶ Krzysztof Wąż, red. (2019), *Obyczajowość seksualna Polaków. Perspektywa interdyscyplinarna*, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków

związku oraz stosunku do norm (społecznych, prawnych, medycznych), a także próby określenia kierunków przemian w tym zakresie. Przesądziło to także o doborze autorów, których zaprosiłem do przygotowania tekstów do tej książki.

Dwa teksty pomieszczone w tej publikacji dopełniają listę opracowań zaproponowanych przeze mnie jako dzieło na potrzeby postępowania habilitacyjnego.

W pierwszym z nich prezentuję wyniki badań ilościowych osiemnastolatków, zrealizowane na próbie 1343 osób, które zmierzały do poznania wybranych komponentów ich obyczajowości seksualnej¹⁷. Analizy przeprowadzone na potrzeby tej publikacji pozwalają stwierdzić, że badani prezentują zróżnicowany stosunek do podejmowania aktywności seksualnej przez osoby w ich wieku, jednak wyraźnie dominują poglądy przyzwalające. W przypadku stosunku respondentów do wybranych stwierdzeń opisujących normy odnoszące się do przepisów ról płciowych wyniki wskazują na duże zróżnicowanie ich opinii, co może wskazywać na brak konsensusu wśród nastolatków w odniesieniu do przepisów ról płciowych w zakresie wzorów zachowań mężczyzn i kobiet w relacji z partnerem. W odniesieniu do zdecydowanej większości poddanych ocenie wzorów postępowania dotyczących podejmowania aktywności seksualnej i relacji z partnerem w związku intymnym uzyskano duży stopień zgodności respondentów. Płeć i odbycie inicjacji seksualnej okazały się ważnymi czynnikami różnicującymi stosunek badanych do zaprezentowanych im norm z zakresu obyczajowości seksualnej.

Kolejne opracowanie poświęciłem roli nauczyciela wychowania fizycznego i trenera we wspomaganiu rozwoju psychoseksualnego młodzieży.¹⁸ Uzasadniam w nim, że te osoby, ze względu na specyfikę roli zawodowej, którą pełnią, ich mniej formalną relację z uczniami, mogą udzielać znaczącego wsparcia wychowankom w radzeniu sobie z problemami związanymi z rozwojem psychoseksualnym. Badania przeze mnie zrealizowane miały dać odpowiedź na pytanie na ile w rzeczywistości to ma miejsce. W opracowaniu wykorzystałem wyniki badań ilościowych zrealizowanych na próbie 327

¹⁷ Krzysztof Wąż (2019), *Cechy obyczajowości seksualnej osiemnastolatków, w: Obyczajowość seksualna Polaków. Perspektywa interdyscyplinarna*, red. K. Wąż, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków

¹⁸ Krzysztof Wąż (2019), *Rola nauczyciela wychowania fizycznego i trenera we wspomaganiu rozwoju psychoseksualnego młodzieży. Kontekst obyczajowy, w: Obyczajowość seksualna Polaków. Perspektywa interdyscyplinarna*, red. K. Wąż, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków

nauczycieli wychowania fizycznego i trenerów. Respondenci indywidualnie wypełniali kwestionariusz ankiety. Rezultaty badań pozwalają stwierdzić, że nauczyciele wf i trenerzy w sposób niewystarczający wspierają rozwój psychoseksualny wychowanków. Tylko jedna trzecia z nich porusza na zajęciach zagadnienia związane z seksualnością człowieka i dojrzewaniem psychoseksualnym. Jednocześnie respondenci dostrzegają wiele problemów dotyczących tego obszaru. Znacząca część z nich twierdzi, że wychowankowie zgłaszają się z pytaniami lub prośbą o pomoc w rozwiązaniu problemów związanych z rozwojem psychoseksualnym i bliskimi relacjami. Stwierdzono także, że respondenci relatywnie często dostrzegają zachowania uczniów związane z seksualnością, także takie, które mogą być uznane za przemoc. Część z nich nie reaguje w takich sytuacjach w sposób adekwatny, bądź nie podejmuje żadnych działań. Zbadano także opinie i doświadczenia respondentów dotyczące sytuacji mogących wywołać kontrowersje związane z intencjami nauczyciela (kontakt fizyczny z wychowankiem, np. w trakcie asekuracji oraz konieczność wejścia do szatni w trakcie korzystania z niej przez wychowanków).

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo - badawczych

Aktywność seksualna młodzieży

W badaniach seksualności młodzieży najczęściej poruszonym problemem jest obraz aktywności seksualnej, a zwłaszcza inicjacja seksualna, bowiem jej podejmowanie przez osobę, która nie uzyskała pełnej dojrzałości psychoseksualnej może stanowić zagrożenie dla jej zdrowia seksualnego i reprodukcyjnego (Jaczewski, Obuchowska, 1992). Wczesny wiek rozpoczęcia współżycia seksualnego zwiększa prawdopodobieństwo podejmowania innych zachowań ryzykownych przez młodzież, takich jak: nieregularne stosowanie antykoncepcji, współżycie z wieloma partnerami seksualnymi, prostytutka, podejmowanie współżycia z osobami obcymi oraz częste zmiany partnerów seksualnych (Imacka, Bulsa, 2012).

W opracowaniu poświęconemu temu problemowi¹⁹ przeprowadziłem z zespołem autorów analizę związku wybranych cech socjo-demograficznych adolescentów (płeć,

¹⁹ Zbigniew Izdebski, Krzysztof Wąż, Joanna Mazur, Anna Kowalewska (2017), *Społeczno-demograficzne i rodzinne uwarunkowania pierwszych doświadczeń seksualnych i inicjacji seksualnej młodzieży*, Zeszyty Naukowe Ochrony Zdrowia. Zdrowie Publiczne i Zarządzanie, 15 (2), 144-155

miejsce zamieszkania, typ szkoły) oraz wybranych cech ich rodzin (wykształcenie rodziców, zamożność rodziny, wsparcie rodziny i komunikacja w rodzinie) z posiadaniem przez nich przedinicjacyjnych doświadczeń seksualnych oraz podjęciem inicjacji seksualnej. Poddaliśmy analizie wyniki badań zrealizowanych przy naszym udziale na terenie czterech województw (mazowieckiego, lubuskiego, podkarpackiego i pomorskiego) na próbie 1266 uczniów II i III klas szkół ponadgimnazjalnych. W badaniach wykorzystano ankietę audytoryjną. Wykazaliśmy, że: trzy piąte badanej młodzieży miało za sobą doświadczenia seksualne, z tego dwie piąte odbyło już stosunek seksualny; dziewczęta rzadziej niż chłopcy miały za sobą inicjację seksualną ale częściej niż oni podejmowały przedinicjacyjne formy aktywności seksualnej; osoby, które miały za sobą inicjację seksualną wcześniej od osób, które jeszcze jej nie odbyły podejmowały wczesne formy aktywności seksualnej. Czynniki które różnicują zachowania seksualne młodzieży były także: typ szkoły, posiadanie wsparcia w rodzinie oraz zasoby materialne rodziny. Ustaliliśmy, że w przypadku chłopców czynnikiem ryzyka podjęcia wczesnej inicjacji seksualnej jest niskie wsparcie rodziny oraz wysoki poziom zamożności, natomiast czynnikiem chroniącym jest uczęszczanie do liceum ogólnokształcącego lub technikum, natomiast w grupie dziewcząt czynnikiem chroniącym jest uczęszczanie do liceum ogólnokształcącego, a czynnikiem ryzyka zamieszkiwanie w dużym mieście.

Współpraca, którą podjąłem kilka lat temu z zespołem realizujący polski moduł badań w międzynarodowych badaniach zdrowia młodzieży (HBSC) zaowocowała, między innymi, tym, że miałem okazję, wraz ze Zbigniewem Izdebskim, opracować część wstępnego raportu z badań zrealizowanych w 2018 roku (byłem koordynatorem realizacji tych badań w południowej części województwa lubuskiego) poświęconą aktywności seksualnej młodzieży piętnastoletniej²⁰. Najważniejszą konkluzją wynikającą z analizy wyników tych badań jest stwierdzenie, że w 2018 roku odnotowano znaczącą różnicę w częstości inicjacji seksualnej podejmowanej przez chłopców oraz dziewczęta (16,4% vs. 10,1%). Dane te nabierają znaczenia przy porównaniu z wynikami wcześniejszych edycji badań HBSC, w których częstość odbycia inicjacji seksualnej u 15-letnich chłopców była większa niż u dziewcząt, jednak różnice

²⁰ Zbigniew Izdebski, Krzysztof Wąż (2018), *Aktywność seksualna młodzieży 15-letniej*, w: *Zdrowie uczniów w 2018 roku na tle nowego modelu badań HBSC*, red. J. Mazur, A. Małkowska-Szkućnik, Instytut Matki i Dziecka, Warszawa

te stopniowo zmniejszały się i w 2014 roku nastąpiło odwrócenie tych proporcji. W 2018 roku nie tylko nie zachowała się ta tendencja, ale można mówić o jej odwróceniu. Ponownie – jak kilkanaście lat temu – to chłopcy istotnie częściej niż dziewczęta podejmowali stosunki płciowe. Także średni wiek inicjacji seksualnej podwyższył się, zwłaszcza w odniesieniu do chłopców, co dopełnia obraz mniejszej skali podejmowania aktywności seksualnej przez badane osoby. W omawianym opracowaniu wskazujemy na zbieżność otrzymanych rezultatów z wynikami badań nastolatków zrealizowanymi w innych krajach, a także omawiamy szereg czynników związanych z doborem próby i konstrukcją narzędzia badawczego, które każą z dużą ostrożnością traktować uzyskane wyniki.

W kolejnym opracowaniu zająłem się, wraz ze Zbigniewem Izdebskim, zjawiskiem rówieśniczej przemocy seksualnej²¹. Zwracamy w nim uwagę na uwarunkowania sprawiające, że ten ważny problem jest rzadko podejmowany w toku badań. Można tu wymienić wiele powodów, od podstawowej trudności, którą jest brak konsensusu co do definicji rówieśniczej przemocy seksualnej i sposobu jej operacjonalizacji, pomimo pojawiania się nowych, znaczących opracowań poświęconych temu zjawisku i jego społecznym i psychicznym predyktorów (Krahe, 2014) aż po obawy i trudności badaczy związane z metodologicznym oraz etycznym wymiarem tego typu badań. W charakteryzowanej publikacji podjęliśmy próbę omówienia skali rówieśniczej przemocy seksualnej i jej specyfiki korzystając z wyników najbardziej wiarygodnych badań w tym zakresie zrealizowanych w Polsce. Opracowanie poświęcone jest także charakterystyce nastoletnich sprawców przemocy seksualnej. Zwracamy uwagę na to, że poznanie specyfiki tej kategorii osób umożliwia – z jednej strony – opracowanie efektywnych programów terapii, z drugiej strony jest ważne, gdyż doświadczenie stosowania przemocy seksualnej w młodości ma ważne konsekwencje dla przyszłego funkcjonowania człowieka. Doniesienia badawcze wskazują bowiem, między innymi na to, że nieletni przestępca seksualny może kontynuować przemoc seksualną, także w życiu dorosłym. Ponadto leczenie nieletnich sprawców jest bardziej efektywne i mniej kosztowne niż leczenie sprawców dorosłych.

²¹ Zbigniew Izdebski, Krzysztof Wąż (2016), *Peer Sexual Abuse Phenomenon Diagnosis. Perpetrators and Their Therapy*, w: *Aggression as a Challenge. Theory and research. Current Problems* / eds. H. Liberska, M. Farnicka, Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 81 - 93

Zjawisko wczesnego rodzicielstwa i profilaktyka w tym zakresie

W pierwszych kilku latach po uzyskaniu stopnia doktora moja aktywność naukowa była skoncentrowana na problemie, który podjąłem w dysertacji, to jest profilaktyce zbyt wczesnego rodzicielstwa. Poświęciłem mu szereg publikacji, wystąpień na konferencjach naukowych i spotkaniach z nauczycielami. Kilka opracowań dotyczącej tej tematyki włączyłem do zestawu, który wskazałem jako dzieło na potrzeby wniosku o przeprowadzenie postępowania habilitacyjnego i – w związku z tym – omówiłem w pierwszej części autoreferatu. W tym miejscu krótko zaprezentuję pozostałe.

Najważniejszą z nich jest książka w której charakteryzuję program *Bądź odpowiedzialny: wychowanie do odpowiedzialności i partnerstwa w rodzinie*, omawiam jego realizację oraz prezentuję rezultaty uzyskane w toku ewaluacji.²² Chciałem, aby ta publikacja, chociaż de facto autorska, odzwierciedlała pracę bardzo licznej grupy autorów i realizatorów projektu. Dlatego, jako koordynator zespołu powołanego do opracowania programu, jego wdrożenia i ewaluacji, zaprosiłem do napisania wstępu do książki profesora Zbigniewa Izdebskiego (był kierownikiem naukowym tego przedsięwzięcia) a do opracowania jednego z podrozdziałów profesor Danutę Markowską (socjologa rodziny), która wsparła mnie w opracowaniu koncepcji eksperymentalnego wdrażania i ewaluacji programu oraz w konstrukcji narzędzi badawczych). Umieściłem także w aneksie do książki materiały, które pozwoliły na poznanie dydaktycznej obudowy programu (opracowane przez Joannę Dec, Agnieszkę Felińską i Małgorzatę Mejzę). Program okazał się znaczącym w skali kraju, przedsięwzięciem edukacyjnym. Niemniej interesujące okazały się wyniki badań ewaluacji wdrożenia programu. Uznałem, że warto je poddać pogłębionej, naukowej analizie (wstępnej analizie dokonano już w ramach raportów ewaluacyjnych) i udostępnić czytelnikom. Dodatkowym argumentem, który przemawiał za opracowaniem tej książki było to, że program był wdrażany i poddany ewaluacji przy wykorzystaniu eksperymentu pedagogicznego. Ta wymagająca metoda, ze względu na jej złożoność, czasochłonność i konieczność wydatkowania nie małych środków, jest bardzo rzadko stosowana w takiej skali (w programie wzięły udział 24 szkoły

²² Krzysztof Wąż, red. (2008), *Bądź odpowiedzialny : wychowanie do odpowiedzialności i partnerstwa w rodzinie. Opis programu edukacyjnego i jego realizacji*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra

usytuowane w trzech województwach; badaniami objęto 1909 uczniów). Byłem przekonany, że może to zainteresować osoby planujące procedury ewaluacyjne. Ważkim argumentem, przemawiającym za sporządzeniem sprawozdania z wdrażania i ewaluacji programu była również waga społeczna i wychowawcza głównego celu realizacji projektu, tj. profilaktyki wczesnego rodzicielstwa oraz ukształtowania odpowiedzialnego stosunku nastolatków do prokreacji i rodzicielstwa.

Ewaluacja wdrożenia programu do praktyki edukacyjnej dostarczyła dowodów na to, że cele, które sformułowali autorzy programu zostały osiągnięte. Udział w programie pozwolił uczniom, między innymi, na: uświadomienie sobie, iż posiadanie dziecka to radość i spełnienie się w życiu, ale jednocześnie, że na rodzicielstwo – tak jak na inne rzeczy w życiu – przychodzi odpowiednia pora i powinna je poprzedzać odpowiedzialna decyzja obojga rodziców; zdobycie wiedzy na temat rozwoju niemowlęcia; zdecydowane zwiększenie umiejętności rozpoznawania potrzeb sygnalizowanych przez niemowlę oraz umiejętności poprawnego zaspakajania niektórych z nich a także poprawienie samooceny w tym zakresie; korzystną zmianę poglądów na temat posiadania dzieci w przyszłości. Najistotniejszym efektem udziału nastolatków w programie był wzrost świadomości tego, że prokreacja i rodzicielstwo w sposób nierozzerwalny winny być związane z odpowiedzialnością, a ta odpowiedzialność ma swój szczególnie duży wymiar w przypadku sprawowania opieki nad małym dzieckiem. Atrakcyjność środka dydaktycznego jakim był elektroniczny symulator opieki nad niemowlęciem, oryginalność zastosowanej metody edukacyjnej – czyli symulacji opieki, przeniesienie realizacji najciekawszego elementu programu do domów uczniów i partycypacja w nim pozostałych członków rodziny, wreszcie uwzględnienie w procesie edukacyjnym oczekiwanych (jak się okazało) przez młodzież treści, związanych z prokreacją i rodzicielstwem, wszystko to sprawiło, że można zasadnie mówić o udanej próbie modernizacji tematyki i metodyki zajęć wychowania do życia w rodzinie, a nawet o pewnej, świadomej modyfikacji profilu wychowawczego szkoły. Co więcej, relacje z procesu symulacji opieki nad niemowlęciem realizowanego w domach uczniów pozwalają na sformułowanie przypuszczenia, że mieliśmy do czynienia z rzadkim przypadkiem modyfikacji oddziaływań socjalizacyjnych rodziny następujących pod wpływem skorzystania z propozycji szkoły. Modyfikacja ta polegała na wzbogaceniu treści rozmów w rodzinie o takie, które odnosiły się do okresu dzieciństwa ucznia, były związane ze sprawowaniem (symulowanej) opieki nad niemowlęciem a także dotyczyły

przyszłości ucznia, zwłaszcza jego planów odnoszących się do prokreacji i rodzicielstwa. Wydaje się, że – biorąc to wszystko pod uwagę – można zaryzykować tezę o wzmocnieniu się więzi w rodzinach badanych uczniów. Odnotowano również bardzo cenne, i postulowane od dawna, zjawisko nasilenia się kontaktów pomiędzy rodzicami i nauczycielami realizującymi program oraz wychowawcami klas. Realizacja programu wymuszała takie kontakty, sprawiała, że stawały się one nieodzowne i dotyczyły bardzo ważkich, a zarazem konkretnych kwestii, takich jak: zgoda na udział dziecka w programie, sposób wspierania dziecka w toku jego realizacji, wzajemne pozyskiwanie informacji o realizacji programu na terenie szkoły i w domu rodzinnym ucznia.

Problematykę zbyt wczesnego rodzicielstwa, a zwłaszcza możliwości realizacji profilaktyki w tym zakresie podejmowałem także w innych publikacjach przygotowanych w pierwszych latach po uzyskaniu doktoratu. W dużej mierze chodziło o rozpropagowanie wyżej charakteryzowanego programu, do zainteresowania czytelników problematyką ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży i podejmowania prób opracowania projektów badawczych oraz profilaktycznych. Publikacje te były poświęcone, między innymi charakterystyce programu i omówieniu uwarunkowań oraz wstępnych rezultatów jego wdrożenia²³ oraz zaprezentowaniu genezy powstania programu, najważniejszych założeń i uzyskanych rezultatów w kontekście próby modernizacji szkolnych zajęć wychowania do życia w rodzinie²⁴.

Ostatnia publikacja z tego obszaru tematycznego zawiera omówienie kontekstu społeczno-kulturowego zjawiska rodzicielstwa nastolatków, w tym zaburzeniu socjalizacji seksualnej w rodzinie oraz niedostatki wiedzy młodzieży na temat rozwoju psychoseksualnego i prokreacji²⁵. W tym opracowaniu wykorzystałem dane uzyskane w badaniach jakościowych młodocianych matek i ojców, opisując ich doświadczenia

²³ Krzysztof Wąż (2008), *Program "Bądź odpowiedzialny - wychowanie do odpowiedzialności i partnerstwa w rodzinie" jako przykład innowacji w profilaktyce*, W: *Zagrożenia okresu dorastania*, red. nauk. Zbigniew Izdebski, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, s. 329—338

²⁴ Krzysztof Wąż (2009), *Profilaktyka wczesnego rodzicielstwa*, w: *O człowieku i jego rozwoju nie tylko seksualnym : prace dedykowane Profesorowi Andrzejowi Jaczewskiemu*, red. Zbigniew Izdebski, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 494-512

²⁵ Krzysztof Wąż (2011), *Społeczno - kulturowy kontekst zjawiska (przed)wczesnego rodzicielstwa*, w: *Kultura mediów, ciało i tożsamość - konteksty socjalizacyjne i edukacyjne*, red. nauk. W. Jakubowski i S. Jaskulska, Oficyna Wydaw. "Impuls", Kraków, s. 341—359

związane z inicjacją seksualną, stosowaniem antykoncepcji, a także reakcje badanych i ich otoczenia społecznego związane z zejściem nastolatki w ciążę.

Zdrowie, zdrowie seksualne

Znacząca część moich publikacji poświęcona jest problematyce zdrowia, zwłaszcza zdrowia seksualnego nastolatków. Podejmowanie analiz i badań w tym zakresie stanowi ważną przesłankę, jest niezbędne do planowania efektywnych strategii wsparcia wychowanków, zwłaszcza konstruowania programów profilaktycznych oraz programów promocji zdrowia. W analizie zachowań seksualnych młodzieży podejmowanej w kontekście zdrowia seksualnego istotnym elementem są zachowania ryzykowne, które z większym niż w innych okresach życia człowieka nasileniem występują w toku adolescencji (Makara-Studzińska, 2007). To nasilenie wynika ze specyficznej dla młodych ludzi tendencji do lekceważenia ryzyka, do bezrefleksyjnego naśladowania rówieśników, czy modeli zachowań lansowanych przez media. Jako ryzykowne (problemowe, anty-zdrowotne) zachowania seksualne młodzieży można więc określić takie, które będąc zachowaniami antynormatywnymi, pozostającymi w opozycji do porządku społecznego i prawnego, stanowią jednocześnie zagrożenie dla zdrowia, zwłaszcza zdrowia seksualnego i reprodukcyjnego oraz rozwoju jednostki (Irwin, 1993; Ostaszewski, 2005).

W artykule, który opracowałem wspólnie ze Zbigniewem Izdebskim²⁶, omawiamy najważniejsze problemy dotyczące zdrowia seksualnego, zdrowia reprodukcyjnego i praw seksualnych w odniesieniu do młodzieży. Opisujemy problemy zdrowotne związane z dorastaniem i rozwojem psychoseksualnym. Zwracamy uwagę na to, że mówiąc o aktywności nastolatków w kontekście zdrowia seksualnego i reprodukcyjnego należy pamiętać o tym, co może być uznane za mieszczące się w granicach normy rozwojowej (Beisert, 2006), a co należy uznać za niepokojące, a nawet wymagające interwencji, pomocy pedagogicznej, psychologicznej, czy wręcz lekarskiej. Na podstawie własnych badań oraz rezultatów uzyskanych przez inne osoby przedstawiamy skalę i specyfikę ryzykownych zachowań seksualnych nastolatków podejmowanych zarówno w świecie rzeczywistym, jak i w internecie, a także ich konsekwencje, takie jak choroby przenoszone drogą płciową i niechciane ciążę. Omawiamy także znaczenie wsparcia

²⁶ Zbigniew Izdebski, Krzysztof Wąż (2014), *Zdrowie seksualne i reprodukcyjne młodzieży*, Zeszyty Naukowe Ochrony Zdrowia. Zdrowie Publiczne i Zarządzanie, nr 12 (1), 45-55

młodych ludzi ze strony specjalistów, zwłaszcza lekarzy, konieczność ich pomocy w rozwiązywaniu problemów związanych ze zdrowiem seksualnym i reprodukcyjnym.

Moja kolejna publikacja jest dopełnieniem wyżej charakteryzowanego opracowania. Jej celem było omówienie społecznych uwarunkowań zdrowia seksualnego młodzieży²⁷. Wykazuję w niej jak bardzo w Polsce problematyka seksualności oraz zdrowia seksualnego i reprodukcyjnego jest uwikłana w spory ideologiczne i polityczne. Spory wokół tych problemów toczą się nie tylko w parlamencie, przenoszą się na dyskurs społeczny i działania licznych organizacji społecznych, z jednej strony reprezentujących szeroko rozumiany nurt pro-life, z drugiej – związanych z opcją liberalną. Rzutuje to na praktyczne rozwiązania w zakresie prawa, medycyny i edukacji, tworzy niesprzyjającą atmosferę do podejmowania prób modernizacji tych uregulowań. Analiza społecznych kontekstów zdrowia seksualnego młodzieży zawarta w opracowaniu, przytoczone w nim wyniki badań empirycznych, ukazują skalę i różnorodność barier stojących na drodze budowania rzeczywistego wsparcia młodzieży w rozwiązywaniu jej problemów dotyczących zdrowia seksualnego.

Kolejne opracowanie, które powstało przy moim udziale, dotyczyło uwarunkowań ryzykownych zachowań młodzieży związanych ze stosowaniem substancji psychoaktywnych. Mój udział w opracowaniu publikacji *The Relationship between Multiple Substance Use, Perceived Academic Achievements, and Selected Socio-Demographic Factors in a Polish Adolescent Sample*²⁸ był możliwy dzięki współpracy z zespołem badawczym realizującym polski moduł badań zdrowia dzieci i młodzieży (HBSC). Artykuł powstał w ramach umowy z Narodowym Centrum Nauki (nr 09/B/HS6/03438) w konkursie OPUS 5, projekt „Środowisko fizyczne i społeczne oraz jakość funkcjonowania szkoły a zdrowie subiektywne i zachowania zdrowotne nastolatków – zastosowanie modeli strukturalnych i ścieżkowych szacowanych na danych o strukturze hierarchicznej”. Celem tego opracowania, opartego o analizę wyników badań 1202 piętnastoletnich uczniów, była próba zbadania wybranych

²⁷ Krzysztof Wąż (2016), *Społeczne konteksty zdrowia seksualnego młodzieży*, w: *Wybrane kulturowe, zdrowotne i medyczne aspekty stylu życia*, red. R. Rasińska, M. D. Głowacka, Polskie Towarzystwo Nauk o Zdrowiu, Poznań, 65 – 78

²⁸ Joanna Mazur, Izabela Tabak, Anna Dzielska, Krzysztof Wąż, Anna Oblacińska (2016), *The Relationship between Multiple Substance Use, Perceived Academic Achievements, and Selected Socio-Demographic Factors in a Polish Adolescent Sample*, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13, 1264; doi:10.3390/ijerph13121264

społeczno-kulturowych uwarunkowań stosowania substancji psychoaktywnych w okresie dojrzewania. Po wyłonieniu czterech kategorii respondentów (osoby niebędące użytkownikami, osoby używające tytoń i alkohol, osoby używające alkohol i konopie indyjskie, osoby używające wszystkie rodzaje substancji psychoaktywnych – poliużytkownicy) scharakteryzowano te kategorie, a następnie podjęto próbę ustalenia siły wpływu takich zmiennych, jak: płeć, wiek, miejsce zamieszkania, zamożność rodziny oraz uzyskiwane wyniki w nauce. Stwierdzono, że wzory zażywania substancji psychoaktywnych są silnie związane z wynikami w nauce. Wpływ wybranych czynników społeczno-demograficznych został ujawniony dopiero w interakcji z innymi czynnikami.

Dwie kolejne publikacje dotyczą wybranych aspektów zdrowia seksualnego osób dorosłych. Opracowałem je wraz z doktorantami profesora Izdebskiego (w przypadku jednej z tych osób pełniłem rolę promotora pomocniczego²⁹).

W pierwszym z nich, przygotowanym wspólnie z Haliną Szelaąg, omówiony został stan profilaktyki i poradnictwa w zakresie HIV /AIDS.³⁰ Dane przytoczone w tym artykule pozwalają stwierdzić, że w Polsce – dzięki działaniom informacyjnym, edukacyjnym i profilaktycznym dotyczącym HIV/AIDS - mamy stosunkowo korzystną sytuację epidemiologiczną w tym zakresie (w odróżnieniu od krajów w których takich działań nie podejmowano, np. Rosji czy Ukrainy). Jednak zmiany w obrazie epidemiologii, bardzo niski poziom testowania w kierunku HIV, zmniejszenie obaw przed zakażeniem związane z dostępnością terapii antyretrowirusowej, a także relatywnie niski poziom wiedzy na temat HIV/AIDS Polaków w wieku reprodukcyjnym (zwłaszcza osób najmłodszych) i ich stosunek do osób żyjących z HIV/AIDS budzi poważny niepokój. W tym kontekście przedstawiliśmy szereg rekomendacji odnoszących się do niezbędnych zmian w zakresie finansowania, projektowania i realizacji działań edukacyjnych związanych z HIV/AIDS, w tym konieczność potraktowania ich jako ważnego komponentu edukacji całościowej.

Artykuł, który opracowałem z Adrianem Tabaczukiem, przy udziale Artura Dolińskiego

²⁹ Podejmowałem się pełnienia roli promotora pomocniczego w tych przypadkach, kiedy doktorant miał inne niż pedagogiczne wykształcenie. Chodziło więc o to, żeby - poza wsparciem merytorycznym – pomóc im w opanowaniu warsztatu pracy badawczej i budowaniu tożsamości jako przyszłych doktorów pedagogiki.

³⁰ Halina Szelaąg, Krzysztof Wąż (2015), *Profilaktyka i poradnictwo dla dorosłych w zakresie HIV/AIDS. Zmieniające się potrzeby*, Dyskursy Młodych Andragogów, 16, 115-127

został poświęcony bardzo rzadko poruszanej problematyce, tj. podejmowaniu ryzykownych zachowań seksualnych przez osoby dorosłe, czynne zawodowo, których praca wymaga wielodniowych wyjazdów, nieobecności w domu. W omawianej publikacji zajęliśmy się ryzykownymi zachowaniami seksualnymi podejmowanymi przez kierowców zawodowych³¹. Przedstawiliśmy w niej wyniki sondażu zrealizowanego na pograniczu polsko - niemieckim na próbie 90 kierowców samochodów ciężarowych, przy wykorzystaniu techniki ankiety przeznaczonej do samodzielnego wypełnienia. Rezultaty badań pozwalają stwierdzić, że kierowcy relatywnie często (37% wskazań) podejmują ryzykowne zachowania seksualne, a większość z nich (60%) rozważała skorzystanie z płatnych usług seksualnych. Niemal wszyscy badani kierowcy dostrzegają także, że tego typu usługi oferowane są im w sposób ofensywny na parkingach ulokowanych przy autostradach i drogach szybkiego ruchu. Skala i sposób korzystania przez kierowców z usług seksualnych stwarza duże zagrożenie dla ich zdrowia seksualnego, zwłaszcza w kontekście rozprzestrzeniania się chorób przenoszonych drogą płciową, w tym HIV/AIDS. Opisana sytuacja stanowi prawdziwe wyzwanie dla poradnictwa i profilaktyki. W podsumowaniu opracowania proponujemy szereg form wsparcia, które uwzględniają charakter pracy zawodowej kierowców oraz ich styl życia, między innymi: szkolenia „korporacyjne”, streetworking, opracowanie materiałów informacyjnych, uruchomienie mobilnych punktów badań.

W ostatnim opracowaniu dotyczącym zdrowia seksualnego i reprodukcyjnego, przygotowanym przeze mnie i Zbigniewa Izdebskiego, podjęliśmy próbę ukazania związku pomiędzy planami prokreacyjnymi Polaków w wieku reprodukcyjnym a stosowaniem przez nich metod zapobiegania ciąży³². Poddaliśmy reinterpretacji wyniki badań seksualności tej kategorii osób zrealizowane w 2011 roku na reprezentatywnej próbie 3206 dorosłych Polaków. Wykorzystaliśmy także wybrane rezultaty uzyskane w poprzedniej edycji badań, zrealizowanej w 2005 roku. Ustaliliśmy, m.in., że: niemal połowa respondentów planuje w przyszłości rodzicielstwo / posiadanie kolejnego

³¹ Adrian Tabaczuk, Krzysztof Wąż, Artur Doliński (2016), *Ryzykowne zachowania seksualne zawodowych kierowców. Wyzwanie dla poradnictwa i profilaktyki*, Dyskursy Młodych Andragogów, 17, 185-196

³² Zbigniew Izdebski, Krzysztof Wąż (2017), *Plany prokreacyjne i stosowanie antykoncepcji przez Polaków w wieku reprodukcyjnym*, Zeszyty Naukowe Ochrony Zdrowia. Zdrowie Publiczne i Zarządzanie, 15 (2), 126-134

dziecka, plany prokreacyjne osób badanych różnicowało szereg zmiennych socjo-demograficznych a także zmiennych opisujących pozostawanie w związku oraz aktywność seksualną respondentów; prawie trzy czwarte respondentów, którzy rozpoczęli regularne życie seksualne stosowało jakąś metodę antykoncepcji; nastąpiła korzystana zmiana w zakresie stosowania metod zapobiegania ciąży – częściej używane są środki hormonalne i prezerwatywy; nadal relatywnie często są jednak wykorzystywane metody zawodne (metody naturalne i stosunek przerywany); nastąpiło radykalne zmniejszenie obaw dotyczących nieplanowanej prokreacji. Niestety, omawiane w artykule badania nie w pełni pozwoliły na udzielenie odpowiedzi na pytanie o to, na ile prokreacja jest wynikiem planów obojga partnerów, a na ile skutkiem nie stosowania środków antykoncepcyjnych lub stosowania ich w sposób niekonsekwentny, nieumiejętny bądź korzystania z metod o dużej zawodności (o niskim wskaźniku Pearl'a).

Literatura cytowana

- Babik M. (2010), *Polskie koncepcje wychowania seksualnego w latach 1900–1939*, WAM, Kraków
- Beck U., Beck-Gernsheim E. (2013), *Miłość na odległość. Modele życia w epoce globalnej*, przeł. M. Sułtowski, PWN, Warszawa
- Beisert M. (2006), *Rozwojowa norma seksuologiczna jako kryterium oceny zachowań seksualnych dzieci i młodzieży*, Dziecko Krzywdzone, nr 16
- Berger P., Luckmann T. (2010), *Społeczne tworzenie rzeczywistości. Traktat z socjologii wiedzy*, przeł. J. Niżnik, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa
- Chomczyńska-Miliszkievicz M. (2002), *Edukacja seksualna w społeczeństwie współczesnym. Konteksty pedagogiczne i psychologiczne*, UMCS, Lublin
- Crowell J. A., Feldman S. S. (1991), *Mothers' working models of relationships and mother and child behavior during separation and reunion*, Developmental Psychology, Vol 27(4), 597–605
- Foucault M. (2010), *Historia seksualności*, przeł. B. Banasiak, T. Komendant i K. Matuszewski, Słowo – Obraz -Terytoria, Gdańsk
- Giddens A. (2007), *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, przeł. A. Szulżycka, PWN, Warszawa
- Imacka J., Bulsa M. (2012), *Ryzykowne zachowania seksualne młodzieży jako czynnik zwiększający ryzyko zakażenia chorobami przenoszonymi drogą płciową*, „Hygeia Public Health” 2012, 47, 3
- Irwin C. E. Jr. (1993), *Adolescence and risk taking: How are they related?*, w: Adolescent risk taking, red. N. J. Bell, R. W. Bell, Newbury Park, CA, Sage Publications, 7-28

Jaczewski A., Obuchowska I. (1992), *Rozwój erotyczny*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1992

Kaufmann J.-C. (2012), *Niezwykła historia szczęśliwej miłości*, przeł. A. Kapciak, Oficyna Naukowa, Warszawa

Ketting E., Friele M., Michielsen K. & On behalf of the European Expert Group on Sexuality Education (2016). *Evaluation of holistic sexuality education: A European expert group consensus agreement*, The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care, 21, 1, 68-80, http://icrhhb.org/sites/default/files/Ketting_Evaluation%20HSE_2015.pdf

Kirby D. (2001), *Emerging Answers: Research Findings on Programs to Reduce Teen Pregnancy (Summary)*, American Journal of Health Education, 32, 6, 348-355, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/19325037.2001.10603497>

Krahé B. (2014) *Sexual Aggression in Adolescence: Risky Sexual Scripts and Sexual Behaviors*, Rocznik Lubuski, tom 40, część 1, *Uwarunkowania zachowań ryzykownych*, red. M. Farnicka, Z. Izdebski, K. Wąż, 66-83

Luhmann N. (2003), *Semantyka miłości. O kodowaniu intymności*, przeł. J. Łoziński, Wyd. Scholar, Warszawa

Makara-Studzińska M. (2007), *Zachowania ryzykowne młodzieży a wiktymizacja w dzieciństwie*, Akademia Medyczna w Lublinie, Lublin

McNair B. (2004), *Seks, demokratyzacja pożądania i media, czyli kultura obnażania*, przeł. E. Klekot, Muza, Warszawa

Obidniak D. (2011), *Polityczna edukacja seksualna*, w: Obidniak D., Konarzewska M. (red.), *Czytanki o edukacji – dyskryminacja*, Warszawa: Związek Nauczycielstwa Polskiego, s. 148-174

Oleszkiewicz A., Senejko A. (2013), *Psychologia dorastania. Zmiany rozwojowe w okresie globalizacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa

Ostaszewski K. (2005), *Podstawy teoretyczne profilaktyki zachowań problemowych młodzieży*, w: *Diagnostyka, profilaktyka, socjoterapia w teorii i praktyce pedagogicznej*, red. M. Deptuła, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, 12-113

Out J. W., Lafreniere K. D. (2001), *Baby Think It Over: Using role-play to prevent teen pregnancy*, Adolescence, 36, 143, 571-58

Palka S. (2016), *Metodologiczne problemy badań edukacyjnych*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika, 13, 29-34

Seidman S. (2012), *Społeczne tworzenie seksualności*, przeł. P. Tomanek, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa

Simon W. (2002), *Commentary on the Status of Sex Research. The postmodernization of Sex*, w: *Sexualities. Critical Concepts in Sociology*, vol. IV: *Sexualities and Their Futures*, red. K. Plummer, Routledge, London and New York, 7-29

Słaboń A. (2001), *Problemy percepcji przemian obyczajowych*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 566, 47 – 56

- Somers C. L., Fahlman M. M. (2001), *Effectiveness of the "Baby Think It Over" teen pregnancy prevention program*, Journal of School Health, 71, 188-195
- Stadnik K., Wójtewicz A. (2009), *Anielice czy diablice. Dziewczęta w szponach seksualizacji i agresji w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa
- Sułkowski B. (2011), „*Społeczne ramy kultury*” czterdzieści lat później. Pięć modeli komunikacji kulturowej, Kultura i Społeczeństwo, rok LV, nr 2-3: 5-35
- Szlendak T. (2004), *Supermarketyzacja. Religia i obyczaje seksualne młodzieży w kulturze konsumpcyjnej*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław
- Trawińska M. (1996), *Obyczajowość seksualna*, w: *Popularny słownik wychowania prorodzinnego i seksualnego*, Agencja Promo-Lider, Warszawa
- Wejbert-Wąsiewicz E., Stanisław J. (2009), *Sto lat oświaty seksualnej w Polsce. Ideologia i polityka a potrzeby społeczne*, Kultura i Edukacja, 2 (71), 27-52
- WHO (2002), *Defining sexual health. Report of a technical consultation on sexual health*, Geneva, s. 10; http://www.who.int/reproductivehealth/topics/gender_rights/defining_sexual_health.pdf, dostęp: 11.03.2019
- WHO (2010), *Standardy edukacji seksualnej w Europie. Podstawowe zalecenia dla decydentów oraz specjalistów zajmujących się edukacją i zdrowiem*, przeł. M. H. J. Sikorska-Jaroszyńska, B. Balińska, E. Pieszczyk, A. Wiewióra, Wydawnictwo Czelej, Lublin
- Zimbardo, Ph. G., Ruch, F. L. (1994), *Psychologia i życie*, przeł. E. Czerniawska, J. Łuczyński, J. Radzicki, J. Suchecki, PWN, Warszawa
- Zimmerman J. (2015), *Too Hot to Handle: A Global History of Sex Education*, Princeton University Press, New York

